

Ο Έκο στον Μεσαίωνα

Σημειωτική θεωρία και πολιτική αφήγηση

Από τον ΠΑΟΛΟ ΦΑΜΠΡΙ

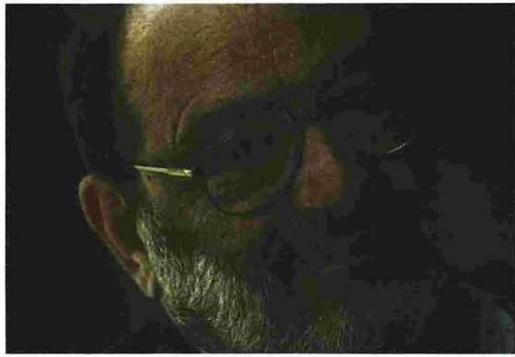
1.

Μια εισαγωγική σημείωση

Όταν κάνουμε λόγο για τον Ουμπέρτο Έκο, αναφέροαστε στον Ιταλό διανοούμενο με τη μεγαλύτερη φήμη σε όλο τον πλανήτη ή, εάν προτιμάτε, στον διεθνή διανοούμενο με τη μεγαλύτερη φήμη στην Ιταλία. Σέρουμε, όμως, ότι η φήμη απλοποιεί τα χαρακτηριστικά άδειανθρώπου και η φυσιογνωμία ενός διασήμου καταλήγει σε κορικατόρια. Ο Έκο ήταν ένας άνθρωπος που γνώριζε υπερβολικά πολλά πράγματα, ένας ακαδημαϊκός με περισσες εγκυκλοπαδικές γνώσεις: φιλόσοφος και συγγραφέας, παντογνώστης σε όλη αφορά την αισθητική, τη σημειωτική, τη λογοτεχνία.

Πράγματι ο Έκο υπήρξε φιλόσοφος της γλώσσας και σημειολόγος του πολιτισμού, μελετήτης της αισθητικής (μεσαίωνικής και σύγχρονης) και της λογοτεχνίας (από τον Ιησούς ως τη πρωτοποριακά ρεύματα), αναλυτής της γλώσσας των μαζών (των Στηβ Κάννων, Φλας Γκόρντον, Τζέμις Μποντ και της «νεο-τηλεόρασης»), αρθρογράφος για θέματα πολιτισμού και πολιτικής στα σοβαρότερα ιταλικά ημερήσια κι εβδομαδιαία έντυπα, διευθυντής εκδοτικών οίκων (Βομπριάνι, Μιλάνο), εκδοτικών σειρών για ειδικούς και για το ευρύ κοινό, καθώς και περιοδικών (*Versus, Quindici, Alfabeto*), μεταφραστής (του Ρενέμον Κενό και του Ζεράρ ντε Νερβάλ) και μεταφρασμένος ο ίδιος σε εκαντονάδες γλώσσες (δική του η παροιμώδης φράση: «η γλώσσα της Ευρώπης είναι η μετάφραση». Υπήρξε επίσης πεπειραμένος βιβλιόφιλος (είχε στην κατοχή του πάνω από 50.000 βιβλία), παραγόντας αναγνώστης, αμετάνοητος αφργήτης ανεκδότων και ικανός φλαστίστας.

Ο Έκο μου έλεγε ότι ήθελε να πεθάνει φιλόσοφος, υπό το σήμα του Αριστοτέλη, του Θωμά Ακινάτη, του Τζων Λοκ και του Τσαρλς Σάντερς Πηρς. Κατά τη γνώμη μου, δεν εισήγαγε θεμελιώδεις επιστημολογικές καινοτομίες, αν και το *Anoixτό έργο* του (*Opera aperta*, 1962) παραμένει μηνυμένως. Όμως, ο ρόλος του υπήρξε καθοριστικός στην πρόκληση γεντονικών κινήσεων στο στερέωμα του ιταλικού και δυνητικού πολιτισμού: ειδικά σε ότι αφορά αντικείμενα μελέτης όπως το ελαφρό τραγούδι, τα κόμικς, ή ρώμες των μέσων μαζίκης ενημέρωσης και λαϊκής κοντούρας. Ο

Ο Ουμπέρτο Έκο το 2010.

Viaje Taddei/Tuttomondo Sait via Getty Images/Alamy Image

επέτρεψε -πρώτον- να πλαισιώσει και να υποστηρίξει το βάρος της λογοτεχνής του περίπλου μεσαίωνικου εγκυκλοπαιδισμού, ως προς τον οποίο ο Έκο ήταν αυθεντία, αλλά και την απόφαση να περιγράψει τα γεγονότα από την οπτική ενός ανθρώπου εκείνης της ιστορικής περιόδου (βλ. το επεισόδιο της πορκαγάς στη Βιβλιοθήκη και την περιγραφή της πόλης του ναού του αββαείου των Βενεδικτίνων -της εμπειρίας από εκείνη του αββείου του Saint-Pierre του Moissac- η οποία κατά τον Έκο περιείχε πραναγγελτικά όλο το υπόλοιπο μυστιστήριμα).

Κυρίως όμως των εκυπρηστούσε η λογική δραστηριότητα του ντετέκτιβ, η εμπειρίαν από το Ζαντίχ των Βολταΐρου και από τις ιστορίες του Σέρλοκ Χολμς, ο οποίος, ξεκινώντας από αμυδρές ενδείξεις κατέληγε σε εκπληκτικά συμπεράσματα, ανιχνέυοντας στα άρια ανάμεσα στον παραγωγικό και το επαγγελγικό λογομάθη. Ο Έκο ως σημειολόγος εμπνευσμένος από τον Πήρς και θαυμαστής της μεσαίωνικής θωματικής λογικής, αναφέρει αυτή την ενέργεια ως Αβδωσίση (Απαγωγή). Η συμπερασματική συλλογιστική (με υπόθεσεις και εξαγόμενα) είναι δράση θεωρητική κατεξοχήν φιλοσοφική. Άλλα ο Έκο, δηγούμενος την έρευνα γύρω από ένα έγκλημα, με την αφηγηματική δομή να βασίζεται στην αντιπαράθεση μεταξύ του ντετέκτιβ και του δολοφόνου, πρέπει να διατυπώσει μια υπόθεση που δεν προβλέπεται από τη θεωρία. Ο δολοφόνος του μοναστηριού διαπράττει τα εγκληματά του ορμώμενος από τα απαγωγικά συλλογιστικά λάθη του ίδιου του ντετέκτιβ, το Σούλιέλμου της Μπάκερβιλ. Ο Έκο αναγκάζεται τότε να προσθέσει, εντός ενός πλαισίου λογοτεχνικών αναφορών, μια διάσταση διάδρασης, που δεν είχε θέτη στο θεωρητικό και σημειωτικό τον σύστημα: μια αντιπαράθεση απαγωγών, ένα σχηματισμό μετα-απαγωγών, μια σύγκρουση στους αλληλοκατοπτριζόμενους ουρανούς της λογικής.

2.

Ένα σημειού αιχμής πριν από την πραγμάτευση του θέματος

Μια προσποτή μονη μαρτυρία, στο ονόμα της μακρόχρονης φιλάσσω μας, η οποία υπερβαίνει τα θεωρητικά κείμενα που ανταλλάξαμε, σε ένα από τα οποία με αποκάλεσε Σπάρτακο. Στο Όνομα των ρόδων, το πο διάστημα μυθιστόρημά του, εμφανίζουμε ωτόσιο ως ο βιβλιοθήκαρης της διαδαλώδων και μωστριώδων Βιβλοθήκης, ο Πάολο ντα Ρίμινι, «doctor agraficus», για την απροθυμία μου να γράφω, σε σύγκριση με εκείνον.

Στο διήγημά του «Come cominciate e come finire» («Πώς αρχίζουμε και πώς τελειώνουμε»), ο Έκο θυμίζει την περίεργη κατάσταση στην οποία βρισκόμασταν όταν εκείνος, νεαρός σπουδαστής στο Τορίνο, έπρεπε να επιστρέψει πριν από τα μεσανήτα και δεν προβλέψαι να δει το τέλος των θεατρικών παραστάσεων, στις οποίες πήγαινε τακτικά, ενώ εγώ, που δού-

3.

«Σημειωτικό αντάρτικο»

Θα θέλαμε, ωτόσιο, για να μείνω πιστός στο σχέδιο των παρόντος κευμένου μου, να αναφερθώ στο ορις μαργαριτών του Έκο. Θα σταθώ σε δύο σημεία:

1. Στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στη λογοτεχνία και τη σημειωτική έρευνα, με εφαλτήριο το Όνομα των ρόδων, και
2. Στον ηθικό και πολιτικό αντίκτυπο του έργου του, ξεκινώντας πάλι από το Όνομα των ρόδων και από ότι ο ίδιος χαρακτήριζε αδιάκοπο «σημειωτικό» τον «αντάρτικο».

Είναι ένας προβληματισμός αναγκαίος και για να αφαρέσουμε από το πρώτο του μυθιστόρημα την οδικαιολόγητη επικέτα του μεταμοντέρνου.

Η επιλογή του αστυνομικού μυθιστόρηματος (κανονιούσιες δύο ανάγκες του Έκο. Η ισχυρή δομή αυτού του είδους του

4.

Απρόθυμη στράτευση

Ας στραφούμε τώρα στην ηθική και πολιτική διάσταση. Ο Έκο, ήδη από τη δεκαετία του '70, με τη σταθερή παρούσια του στα διεθνή και τα ιταλικά μέσα μαζικής ενημέρωσης, ιδιαίτερα από τις σημείες

του εβδομαδιαίου περιοδικού *L'Espresso*, επιδιόθαν σε έναν αδιάλειπτο «σημειωτικό ανταρτοπόλεμο», ανάλογον με εκείνον των *Μινθολογών* ενός άλλου σπουδαίου σημειολόγου, του Ρολάν Μπαρτ. σε έναν «ανταρτοπόλεμο» που διεξάγοταν με σορία κι έξυπνο περισσότερο παρά με σαρκαστική ειρωνεία. Αντι να επιτίθεται κατά μέτωπον στην ιδεολογικές αρχές, ο Έκο προτιμά να μανεύει τις απρόσμενες εκβάσεις τους: «Μεγεθύνετε ως τα έσχατα δρά των τις απόψεις των άλλων κι ένα γέλιο θα τις θάψετε». Η δράση του, όχι τόσο αμεσού πολιτική –ο Έκο είναι ένας απόθυμα στρατευμένος– είναι περισσότερο πολιτισμική και ηθική, αντιθέτω στην παγίωση των κοινών τόπων, τους οποίους λονίζει, αλλά δεν διαλύει. (Διαλύοντας ή ανατρέποντας κοινούς τόπους, δημιουργεί κανένας αναγκαστικό νέον). Ο Έκο διεξάγει τον δικό του «ανταρτοπόλεμο» με έναν αρβόριο σκεπτικισμού, που έχει εντούτο κάτιο που τη σκοπιμότητα του ναύτη, ο οποίος δεν φρέσκεται να πλέει ενάντια στο ρεύμα. Ο Έκο δεν προπαγάδιζε με φωλλάδια, αποφένει τις τάσεις υπερβολικές, φανατικές, ασυμβιβαστικές, και εκπερασμένα προτιμά να μενει ουδέτερος. Εντούτοις, με τη διαδιθηση που τον χαρακτήριζε πάντοτε, διέγνωσε σε μερικά χαρακτηριστικά της εποχής μας το βήμα του κάθισμα, την κίνηση της πολιτικής και του πολιτισμού προ τα πώω, όταν η πρόοδος μεταβάλλεται σε παρακμή, αλλοιώνοντας τη σχέση μας με το παρελθόν (κρίση της μητής) και με το μέλλον (άρνηση της ουτοπίας). Παραλήγει τις νέες τεχνολογίες των τελευταίων χρόνων με εφερθέσεις του Επιμήθεα, του θηλίουσι αδελφού του Προμηθέα, που, σαγηνεύμενος από τη γυναικα-μηχανή Πανδώρα, είχε ανοίξει το κουτί όλων των κακών!

Ως προς τα λογοτεχνικά έργα του Έκο, την πο σημαντική πολιτική ανάγνωση την οφείλουμε στο Όνομα του ρόδου, στο ιστορικό του μυθιστόρημα, την κειμενική μορφή την οποία προτιμούντε. Ο Έκο ακολούθουσε εκπεφρασμένα την κληρονομιά του Μαντζών των λογοδοσμάνων, περισσότερο από τα πρωτοποριακά λογοτεχνικά κινήματα στα οποία είχε συμμετάσχει, όπως η «Ομάδα 63».

Το κέντρο της πλοκής του Όνοματος του ρόδου είναι η αναζήτηση των χαμένου βιβλίου του Αριστοτέλη για το Γέλιο, το οποίο όχι μόνο αποτελεί ουσιώδες χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης, αλλά και αναγκαίο αντίδοτο απέναντι σε κάθε φανατισμό. Οι «γέλαστοι» (βλ. Ραμπελαί) του μυθιστορήματος είναι οι αιρετικοί ντολότινανοι, που αποτελούν μια ιατική μεσαιωνική εκδοχή των πολυάριθμων κινημάτων υπέρ της φτωχείας,

για τα οποία ο Έκο συντάσσει μακρούς καταλόγους (ο «κατάλογος» ήταν ανάμεσα στους προσφίλεις «τρόπους» του συγγραφέα). Δυο σημαντικοί χαρακτήρες του μυθιστορήματος, ο βαβελικός Σαλβατόρε -επιτομή των συγκρούσεων του καιρού του- και ο λαμαργός αποθήκης Ρεμίνιος της Βαράνγης, αποδεικνύονται ντολότινανοι καταδικάζονται σε θάνατο. Στα σχετικά ερωτήματα του νεαρού φραγκισκανού Άντσο, αρρηγή της ιστορίας, απαντά με τον μετρημένο σκεπτικισμό του ο Ουμπερτίνο (βιζ!) της Καζάλ. Είναι άληθεια ότι «κάθε αίρεση υφαντείται ως σημαια μιας κατατάσσασης αποκλεισμού» και ότι οι ίδιοι οι φραγκισκανοί αποτελούν έκφραση αυτής της αλληλεγγύης προς τους αποικίων και τους στερημένους. Οι ντολότινανοί, όμως, έφαγαν -κατά τον Ουμπερτίνο- «δέν πρέπει να μεταφορφωθεί τη τάξη των πραγμάτων, ακόμα κι όταν οφείλει να ελπίζει κανείς διακαών στη μεταφρώση της». Κι ο Σουλέλιμος, ο μετριοπαθής και απαγωγικός διανοούμενος, προσθέτει: «Δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα περισσότερο από το να κοιτάμε καλύτερα». Σκληρή απόφαση, που δεν πρέπει να την φραγμούμε για τους μεταγενέστερους.

Οι περισσότεροι Ιταλοί εξήγητες δεν πρόσεξαν ότι ο αδελφός του Ντολότινο, ο ιστορικός εξδιλοθρητής των κληρικών, που συνελήφθη μαζί με τους προστηλούτους του μετά από μια τραγική πολιορκία και κάπηλο ζωντανός από την Ιερά Εξέταση αφού υπέστη φρικτά βασανιστήρια, είχε σύντροφο την πανέμορφη Μαρκερίτα, την «τρομερή όπως ένας στρατός παραπαγμένος σε μάχη» (Έκο). Κα η Μαρκερίτα εκτελέσθηκε. Προκειμένως εδώ για συγκαλυμμένη αναφορά σε μια άλλη Μαρκερίτη (γνωστή ως Μάρα) Κάγκολ, σύνυρο του Ρενάτο Κούρτσιο, αρχηγόν των Ερυθρών Ταξιαρχών, η οποία τέθηνε το 1975 πολεμώντας και οικονόντας Ιταλούς Καραμπινέρους. Σύντροφοι που έσφαλαν, κατά την πολιτική ρητορική της παραγμένης δεκαετίας του 70.²

Το Όνομα του ρόδου, που δημοσιεύτηκε το 1980, ανταποκρίνεται λογοτεχνικά σε μια δραματική περίοδο του ιταλικού πολιτικού βίου, την τρομοκρατία των «μο-

λύβδινων χρόνων», που άλλαξαν την πολιτισμική και πολιτική οργάνωση της σύγχρονης Ιταλίας. Το Όνομα του ρόδου περικλείει, συνεπώς, μια διάσταση πολιτικής κριτικής, επίκαιρης αν και χωρίς αποτέλεσμα, απέναντι στην τρομοκρατία και σε κάθε φανατισμό.

λύβδινων χρόνων», που άλλαξαν την πολιτισμική και πολιτική οργάνωση της σύγχρονης Ιταλίας. Το Όνομα του ρόδου περικλείει, συνεπώς, μια διάσταση πολιτικής κριτικής, επίκαιρης αν και χωρίς αποτέλεσμα, απέναντι στην τρομοκρατία και σε κάθε φανατισμό.

5.

Επιλεγόμενα

Τελειώνουμε, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ολοκληρώνουμε: ο Ουμπέρτο Έκο άριστες κληρονομιά στους συνεργάτες και τους φίλους της σύνταση να μη διοργανώσουμε *colloquia* για τη μελέτη του έργου του μέσα στα επόμενα δέκα χρόνα. Όμως δεν απέκλειει αναμνηστικές ή τιμητικές τελέτες.

Ισως να ήθελε να περιμένει την απάντηση σε ένα ερώτημα, που απήβινε κι εγώ στον εισιτό μου: αυτός ο απότευντα διαλαντούχος διανούμενος θα γίνει κλασικός; Θα είναι δηλαδή ένας από εκείνους τους συγγραφείς που, όπως έλεγε ο Ιταλός Καζίνο, δεν σταματούν ποτέ να μας λένε όσα έχουν να πουν. Θα μου άρεσε να ξαναδιάβανω αυτές τις λέξεις με τη φωνή του Ουμπέρτο Έκο. ▲

— Μετάφραση: Ντέμπορα Κατσαφέντα, Φραντσέσκο Βιλλάρι

1 Ο Έκο έκανε οριστικά σαφές ότι ο πίτος του μυθιστορήματος προβλέπεται από τον λατινικό στίγμα *stet rosa pristina nomine, nominis nulla tenemus*, με τον οποίο το Όνομα του ρόδου τελεώνει. Ο στίγμα είναι από το *De contemptu mundi* του Μαρκγάριτο Μορλαϊτσέντο (Bernardo Morlaicen), ενός βιβλεοδικτικού του 12ου αιώνα.

2 «Για να δώσω ένα παράδειγμα, έγραψα *To Όνομα του ρόδου*, όπου μοναδικός μου στόχος ήταν να κατασκευάσω μια συνθετική αστονομική πλοκή στη σποτερικό ενός αβαείου, το οποίο αργότερα αποφύσσεται από το έργο μου *Mietέρο Μπούφο*, ότι αντλούνται απευθείας από το δικό μου *grammelot*. (Ντάριο Φο, συνέτενεύκ την Αργονιάνη, Υπίσανο, ηλεκτρονική εφημερίδα του Πανεπιστημίου Niccolo Cusano 23, 2016). (Εξάλλου, ως καθηγήτης, ο Έκο είχε προτείνει ως θέμα διατριβής το Ντάριο Φο και το *grammelot*). Για την τανιά του Ζ.-Ζ. Αννώ έγινε στο Ντάριο Φο η πρόταση να υποδυθεί τον ρόλο του Σαλβατόρες περισσότερος από την προθετήσου του στον 14ο αιώνα, γιατί ήρθαν στα χέρια μου μερικά συναρπατικά διγράφα σχετικά με τις μέριες όσων υπεραίνουν την φτώχεια εκείνη την εποχή. Κατά τη διάρκεια της φήμης εκείνη την εποχή, Κατάλαβα ότι αναδύονταν –από αυτά τα μεσαιωνικά φαινόμενα των άστρων εξεργάσουν- πνύγες παρόμοιες με εκείνες της τρομοκρατίας που ζύσαμε ακριβώς την περίοδο κατά την οποία έγραψα, λιγο-πολύ στα τέλη της δεκαετίας του 70. Βέβαια, αν και δεν έχω κάποια συγκεκριμένη πρόθεση, όλα αυτά με έκαναν να υπογραμμίωσα τις ομοιότητες, τόσο που όταν έμεινα στη συντροφούς του αδελφού Ντολότινο οικομένων παρόμοιας με την ιατική μεσαιωνική εκδοχή των πολυάριθμων κινημάτων υπέρ της φτωχείας,